

สุนทรียสนทนา: เครื่องมือของกระบวนทรรศน์หลังนวยุคสายกลาง

Dialogue: Instrument of Moderate Postmodern Paradigm

สิริกอร์ อมฤตวาริน

Sirikorn Amaritwarin

เอนก สุวรรณบัณฑิต

Anek Suwanbundit

สาขาวิชาปรัชญาและจริยศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

Philosophy and Ethics Program,

Graduate School, Suan Sunandha Rajabhat University

Email: asuwanr@hotmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 15 พฤศจิกายน 2564

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 19 มิถุนายน 2565

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 19 มิถุนายน 2565

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาหลักปรัชญาพื้นฐานของกระบวนกรสนทนา โดยการศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาจากปรัชญาสุนทรียสนทนา ปรัชญากระบวนทรรศน์ และปรัชญาจิตวิทยา ผลการวิจัยพบว่า 1) สุนทรียสนทนามีปรัชญาเป็นพื้นฐาน 2) มีจุดเน้นต่างกันในการสนทนาที่ต่างกัน 3) มีฐานะเป็นเครื่องมือ 4) ใช้ปรากฏการณ์วิทยาเป็นแนวทาง 5) เป็นเครื่องมือลดความขัดแย้ง และ 6) เป็นกระบวนการในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ ผู้ทรงคุณวุฒิแนะนำในเชิงหลักการและเทคนิคว่าต้องให้เข้าใจในระดับปรัชญาเพื่อการประยุกต์ใช้ในตรงกับบริบทและวัฒนธรรมไทย การใส่วงเล็บ การถอดสัญลักษณ์เพื่อลดอคติ เน้นการฟังอย่างตั้งใจ และให้ทำตนเป็นผู้สังเกตการณ์ มีความเคารพระหว่างกัน ไม่มีผู้นำ และฝึกฝนเพื่อให้รู้จักตนเองยิ่งขึ้น การวิจัยนี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการจัดการวงสนทนาที่ดี กระบวนการการเรียนรู้ การสอน และการเรียนรู้ตลอดชีวิตสำหรับทุกคน

คำสำคัญ : สุนทรียสนทนา, กระบวนทรรศน์หลังนวยุค, สายกลาง

Abstract

The objective of the research was to study the basis of philosophy of dialogue with the philosophical analysis of the philosophy of dialogue, the philosophical paradigm of thought, and philosophy of psychology. The results showed that: 1) dialogue were based on philosophy; 2) it had different emphasis on different philosophical paradigms; 3) it was recognized as a tool; 4) Phenomenology was used as a guide; 5) it was the tool of conflict resolving; and 6) a process for improving the quality of human life. Furthermore, the principle and technique was suggested by the expertise to adopt with the Thai context and cultures, bracket and signified for the bias reduction, deep listening is need, be observer, mutual respect each other, no leader and could practice for know thyself. This research can be applied to the management of good dialogue. Learning process and lifelong learning for everyone.

Keywords: dialogue, postmodern paradigm, moderate

1. บทนำ

การสนทนาเพื่อการคิดร่วมกันแบบสุนทรียสนทนา (dialogue) ตามแนวทางของเดวิด บอห์ม (David Bohm, 2014) น่าจะสอดคล้องกับวิถีไทยซึ่งเป็นวัฒนธรรมแบบปากต่อปาก (oral tradition) เหมาะสมสำหรับใช้เป็นเครื่องมือในการกระดมความคิดเพื่อค้นหาวิธีการและความรู้ใหม่ๆ ในการทำงาน รวมทั้งสามารถแก้ไขปัญหาความขัดแย้งในระดับบุคคลได้ดีอีกด้วย ความหมายใหม่ของคำว่า dialogue จึงต่างไปจากการเข้าใจความหมายของคำที่พูดออกมาแบบทะลุทะลวงแต่เป็นกระแสของความหมายที่ไหลเลื่อนเคลื่อนที่ (วรภัทร์ ภู่เจริญ, 2552) ถ่ายเทไปหากันได้โดยปราศจากการปิดกั้น (blocking) ของสิ่งสมมุติใดๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้น ไม่ว่าจะเป็นฐานคติเดิมที่ฝังอยู่ในหัว (presupposition) วิธีการกำหนดใจเพื่อรับรู้โลกภายนอก (assumption) รวมทั้งวัยวุฒิ คุณวุฒิ อำนาจ ยศถาบรรดาศักดิ์ หรือตำแหน่งหน้าที่ใดๆ ที่บุคคลได้มาจากการเป็นสมาชิกของสังคมใด สังคมหนึ่ง การสนทนาที่นำไปสู่การคิดร่วมกันแบบสุนทรียสนทนานั้น ไม่ใช่เป็นการนำเอาความคิดของแต่ละคนมาเสนอแนะ หรือมาโต้เถียง ขัดแย้งกันเพื่อหาผู้ชนะ แต่เป็นการมาเพื่อจะฟังซึ่งกันและกันโดยไม่มีการตัดสินด้วยข้อสรุปใดๆ ความคิดที่ดี เกิดจากการฟังที่มีคุณภาพ การตั้งใจฟังกัน คือการเพิ่ใจมารวมกัน มีสมาธิอยู่กับตัวเองและสิ่งที่ได้ยิน ให้ความสนใจกับเสียงของคนอื่น (Gordon, 2011) การฟังอย่างตั้งใจนี้มีได้ฟังแต่เสียง แต่ยังต้องสนใจความเงียบด้วย โดยจะต้องกำหนดใจรับรู้ความเงียบด้วยความรู้สึกในเชิงบวก เห็นความเงียบเป็นสิ่งเดียวกันกับเสียง ผู้เข้าร่วมวงสุนทรียสนทนาต้องใช้วิธีไส่วงเล็บของฮุสเซอร์ล (Edmund Husserl) และการถอดสัญลักษณ์ของลากรอง (Jacques Lacan) เพื่อให้สามารถเข้าใจสรรพสิ่ง (entities) ได้ตามสภาพที่มันเป็นจริง (essence) โดยปราศจากอิทธิพลของอคติ 4 ตามแนวคิดของเบคอน (Francis Bacon) ทำให้สามารถมองได้ว่าสุนทรียสนทนามีส่วนเกี่ยวข้องกับการใช้วิจารณ์ญาณ (critical mind) และนำไปสู่การเอาใจเขามาใส่ใจเราและการมีส่วนร่วมอันจะทำให้คนในสังคมนั้นจะมีภูมิคุ้มกันต่อภาวะความแตกแยกจากความคิดต่าง การจ้องจับผิด การแบ่งพรรคแบ่งพวก ซึ่งปรัชญาหลังนวยุคสายกลางเสนอให้ใช้ความไม่ยึดมั่น

ถือนั้น การแสวงจรร่วมสรวงจุดต่าง เพื่อเน้นความเป็นเอกภาพในความแตกต่างหลากหลายซึ่งจะนำไปสู่การร่วมมือกัน เป็นการสร้างพื้นที่ทางสังคมใหม่ที่เอื้อต่อการคิดร่วมกันอย่างเสมอภาค ช่วยเหลือกันเพื่อสร้างสรรค์สิ่งดีแก่สังคม และเชื่อได้ว่าพลังของสุนทรียสนทนา คือ ความคิดสร้างสรรค์ ที่จะเกิดขึ้นภายหลังจากที่กระบวนการสุนทรียสนทนาจบสิ้นลงไปแล้ว ซึ่งพลังสร้างสรรค์นี้เป็นพลังสำคัญของกระแสปรัชญาหลังนวยุคสายกลางที่จะขยายต่อไปสู่พลังการปรับตัว พลังการร่วมมือและพลังการแสวงหา อันจะนำคนรุ่นใหม่ให้มีวิถีชีวิตอย่างใหม่ในสังคมดิจิทัล นำไปสู่การป้องกันการเกิดความขัดแย้ง (เอนก สุวรรณบัณฑิต และ กิรติ บุญเจือ, 2558) และเป็นไปเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตเพื่อความสุข

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาหลักปรัชญาพื้นฐานของกระบวนการสุนทรียสนทนา

3. วิธีดำเนินการวิจัย

ใช้วิธีวิจัยปรัชญาอันได้แก่ วิธีวิเคราะห์และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเชิงปรัชญา (philosophical analysis and discursive method) จากข้อมูล เอกสาร วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง โดยผ่านการตีความตามหลักวิชาการและการทำสุนทรียสนทนาจากผู้ทรงคุณวุฒิ 5 ท่าน ในสาขาวิชาด้านปรัชญา ด้านพระพุทธศาสนา ด้านการศึกษา ด้านจริยศาสตร์ และด้านสื่อสารมวลชน มาทำการวิเคราะห์ สรุปผล

4. ผลการวิจัย

การวิจัยนี้ได้บูรณาการหลักการวิเคราะห์ด้วยหลักปรัชญากระบวนการทรรศน์ทางความคิด (philosophical paradigm of thought) เพื่อการตีความพบว่า

1. สุนทรียสนทนาเป็นปรัชญาตามแนวคิด philosophy of dialogue ซึ่งเป็นแนวคิดของนักปรัชญาชื่อมาร์ติน บูเบอร์ (Martin Buber) ซึ่งได้เขียนไว้ในหนังสือ I and Thou (1923) โดยมีโนคติหลักว่า กรอบความคิดเชิงปรัชญาระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ (man with man) นั้นจะต้องใช้สุนทรียสนทนาเพื่อสร้างให้เกิดพื้นที่ระหว่างมนุษย์ (sphere of between) สุนทรียสนทนาเป็นจุดศูนย์กลางของปรัชญาด้วยเห็นว่าสุนทรียสนทนาเป็นแนวทางที่มีประสิทธิภาพในการสื่อสารอย่างต่อเนื่องไม่ใช่เพียงแค่เป็นความพยายามที่จะนำไปสู่ข้อสรุปของบางมุมมองเท่านั้น บูเบอร์จึงได้เสนอไว้ว่าสารัตถะของมนุษย์นั้นมี 2 อย่างคือ ฉันทอัมมัน (I toward IT) และ ฉันทอสิ่งนั้น (I toward THOU) นั่นคือ เรามีประสบการณ์อย่างไรต่อวัตถุ (object) และชีวิตของมนุษย์มุ่งค้นหาความหมายในความสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ ซึ่งนำมนุษย์ไปสู่ความสัมพันธ์กับพระเจ้าผู้เป็น สิ่งนั้นที่นิรันดร์ (Eternal Thou) บูเบอร์ชี้ว่าความสัมพันธ์แบบฉันทอัมมัน (I-It) เป็นความสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อสิ่งอื่นเป็นสิ่งๆ ไป เป็นคนๆ หรือชิ้นๆ ไป (discrete object) ซึ่งมนุษย์แต่ละคนก็มีแตกต่างกัน และมนุษย์คนหนึ่งๆ เองก็มีต่อสิ่งต่างๆ แตกต่างกันด้วย ในขณะที่ความสัมพันธ์แบบฉันทอสิ่งนั้น (I-Thou) นั้น ไม่ใช่ฉันทเดียวกันกับฉันทใน (I-It) แต่เป็นฉันทที่เป็นจิตวิญญาณ (spirit) และจิตคิด (mind) ที่เกิดเป็นความรู้สึกหรือมโนทัศน์ต่อความสัมพันธ์กับสิ่งที่รับรู้ผ่านผัสสะ สิ่งที่รับรู้นั้นมีผลโดยกึ่งอัตโนมัติต่อความคิดหรือจิตใจของมนุษย์

และนำไปสู่ความรู้สึกเชิงบวกหรือลบต่อสิ่งนั้น เช่น ความรัก เป็นความสัมพันธ์ใน I-Thou ไม่ใช่ I-It เพราะเป็นความสัมพันธ์ระหว่าง subject-subject ไม่ใช่ subject-object ซึ่งเรามีต่อวัตถุอื่น ดังนั้น ความสัมพันธ์ I-Thou ที่สูงสุดก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้านั่นเอง

2. เมื่อพิจารณาสุนทรียสนทนาด้วยปรัชญากระบวนการทรศน์ (กิริติ บุญเจือ, 2546) ย่อมมองบทบาทของสุนทรียสนทนาในแต่ละมุมมองได้ว่า (1) กระบวนการทรศน์ดึกดำบรรพ์ มองว่า การสนทนา (dialogue) เป็นบทสนทนาของเบื้องบนกับมนุษย์ผู้ได้รับเลือกเท่านั้น ใครได้รับเมตตาจากเบื้องบนจึงจะได้สนทนากับเบื้องบน และมีแต่ทำตามเบื้องบนจึงจะได้ผลตอบแทนชีวิตที่ดี มนุษย์ย่อมไม่อาจกระทำสุนทรียสนทนาได้ (2) กระบวนการทรศน์โบราณ การทำสุนทรียสนทนาจึงต้องพิจารณาว่าทำตามกรอบของเจ้าสำนักใด หากทำเองได้ดีก็ตั้งตัวเป็นเจ้าสำนักใหม่ได้ สุนทรียสนทนาเป็นเทคนิควิธีที่เรียนรู้ได้ กำหนดหลักการและกฎเกณฑ์เพิ่มเติมได้ ส่วนลูกศิษย์ก็รับแนวทางไปปฏิบัติตามอย่างพร้อมใจ ไม่ต้องคิดอะไรมาก (3) กระบวนการทรศน์ยุคกลาง เน้นฝึกฝนสุนทรียสนทนาเพื่อเข้าใจสิ่งสร้างต่างๆ ตามที่ศาสนาสอนไว้ แล้วเราทำได้ดี ทำได้ในชีวิตประจำวัน ก็ถือว่าเราทำดี ได้บุญ และเป็นทางไปสู่โลกหน้าที่ดีได้ (4) กระบวนการทรศน์นวยุคยอมมองสุนทรียสนทนาเป็นหลักการและกฎเกณฑ์ที่ชัดเจน มีประสิทธิภาพ และประสิทธิผล ผู้ปฏิบัติย่อมพยายามศึกษาและเขียนออกมาเป็นหนังสือ เป็นระเบียบปฏิบัติ หรือกำหนดกฎเกณฑ์ต่างๆ ให้ชัดเจน รวมไปถึงพยายามนำเสนอในฐานะตนเองเป็นผู้รู้ และต้องการขยายผลด้วยการให้ใช้สุนทรียสนทนาเป็นหลักการในทุกๆ สาขาวิชา ทุกกิจกรรมและหากเป็นไปได้ควรมีตัวชี้วัดด้วยก็จะยิ่งแสดงว่าสุนทรียสนทนาเป็นหลักการที่เป็นสากลอย่างแท้จริง (5) กระบวนการทรศน์หลังนวยุคยอมพยายามตีความและหาความหมายของสุนทรียสนทนาผ่านการวิเคราะห์ ประเมินค่า และประยุกต์ใช้ให้ตรงกับบริบทของมนุษย์ในแต่ละพื้นที่ แต่ละสังคม แต่ละวัฒนธรรม เพื่อเปิดโอกาสให้แก่มนุษย์ทุกคนมีโอกาสที่จะสร้างโครงสร้างโยชายุความรู้อยู่ในสมองตนเองเพื่อประโยชน์ในการช่วยจำ และเข้าใจต่อสิ่งต่างๆ ที่ตนเองรับรู้และสามารถพัฒนาสติปัญญาตัวเองได้ด้วยการฟัง ในกระบวนการทรศน์หลังนวยุคสุดขั้ว (extreme postmodern) สุนทรียสนทนาถูกใช้เพื่อขจัดอำนาจที่มีอยู่ในผู้เข้าร่วมวงสุนทรียสนทนาเพื่อเปิดโอกาสให้คนรุ่นใหม่ได้มีพื้นที่แสดงความคิดเห็นอย่างเสรี ต่อมากระบวนการทรศน์หลังนวยุคสายกลาง (moderate postmodern) ได้เข้ามาปรับกระแสให้เห็นคุณค่าของสุนทรียสนทนาตามกระบวนการทรศน์หลังนวยุค เปิดโอกาสให้สามารถพัฒนาเทคนิค ลูกเล่นต่างๆ เพิ่มขึ้นได้ โดยผสมผสาน บูรณาการกับวัฒนธรรมต่างๆ ของแต่ละท้องถิ่น และใช้เพื่อเพิ่มความเข้าใจระหว่างกันให้มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็เพื่อให้สุนทรียสนทนาดำเนินการไปเพื่อเป้าหมายสำคัญที่หลังนวยุคนิยมสายกลาง

3. สุนทรียสนทนามีฐานะเป็นเครื่องมือเชิงกระบวนการ (process tool) ในชั้นเรียน การประชุม กิจกรรมในระดับต่างๆ ที่ต้องการการมีส่วนร่วม กิจกรรมภายในบริษัทเอกชน รวมไปถึงการเปิดรับการมีส่วนร่วมของภาคประชาการ ช่วยแสวงหามุมมองระยะยาวและแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่าง 2 ฝ่าย เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ลึกซึ้งขึ้นกว่าเดิม แต่ทั้งนี้ในฐานะเครื่องมือหลายฝ่ายต่างพากันยึดถือตำรา “ว่าด้วยสุนทรียสนทนา (On Dialogue)” เป็นหลักในการดำเนินการ แต่ก็จำเป็นจะต้องกำจัดปัจจัยที่บิดเบือนการรับรู้ (distort factor) ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้การให้ความหมายมีความผิดพลาด และเกิดความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนไป สุนทรียสนทนาเป็นกระบวนการเรียนรู้เพื่อค้นหาตนเองและค้นหาคนอื่นไปพร้อมกัน เมื่อดำเนินการสนทนาที่เป็นสุนทรียะต้อง

ปลดปล่อยหรือแขวนเอาความเชื่อ ความเห็น อคติ กรอบคิดเดิม รวมทั้งการตัดสินที่มีอยู่ก่อนแล้วทั้งหมด ถอดเอาหน้ากากและหมวกหลายใบที่ใส่กันออกไปด้วย ใจจะได้ปล่อยวางและปล่อยว่าง พร้อมทั้งจะรับฟังอย่างตั้งใจ (deep listening) โดยไม่ขัดและไม่พูดแทรก จนกว่าผู้พูดจะแสดงความคิดเห็นของเขาจนจบ ทำให้ไม่ก่อให้เกิดการขัดแย้งแย่งกันพูด ไม่ต้องปกป้องตนเอง ไม่ต้องถกเถียงทะเลาะกันอย่างในวงสนทนาหรือการประชุมทั่วไป

4. สุนทรียสนทนาใช้ปรากฏการณ์วิทยาเป็นแนวทางในการหาความจริงวางอยู่บนฐาน ประสบการณ์ ก่อให้เกิดการมนุษย์เป็นมนุษย์ตรงที่มีภาวะปลายเปิดต่อการตีความเฉพาะที่หลากหลาย การที่เราอยู่ในโลกแสดงถึงการที่เราอยู่ร่วมกับผู้อื่น มนุษย์อยู่ในโลกแบบที่มีวัตถุรายล้อม และวัตถุเหล่านี้เป็นวัตถุที่พร้อมใช้ ไม่ใช่วัตถุที่ปรากฏต่อหน้าเราเฉยๆ มนุษย์จึงสำนึกถึงโลกในรูปแบบของการมีอยู่ ความสัมพันธ์เชิงบริบทที่เรามีต่อโลกที่ห้อมล้อมเราอยู่ มนุษย์ใช้ตนเองในการพิจารณาโลกเข้ามาผ่านผัสสะเพื่อเป็นประสบการณ์ ประสบการณ์นี้จะถูกมอบความหมายและจดจำไว้ มนุษย์จึงมีความรู้สึกและความทรงจำต่อประสบการณ์ต่างๆ และในฐานะผู้สังเกตการณ์ที่ดีนั้น มนุษย์จะต้องวางใจเป็นกลาง แขนงความรู้สึกไว้ก่อน จึงจะรับผัสสะได้อย่างถูกต้อง และนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์และเหมาะสมเพื่อความเข้าใจระหว่างกันที่ดีขึ้น แนวคิดปรัชญาสุนทรียสนทนาของบูเบอร์และสามารถพิจารณาได้ว่าเป็นหลักการสำคัญที่โบห์มนำมาใช้ในการกำหนดกระบวนการทำสุนทรียสนทนา (Rosen, 2003) เนื่องจากในการสุนทรียสนทนาที่ดีจะต้องก่อนให้เกิดการมีประสบการณ์พิเศษเฉพาะของแต่ละคนออกมา และมีปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น เพื่อให้เกิดการเติบโตของความเข้าใจให้มากขึ้น ทั้งนี้ การให้ความสำคัญกับสิ่งอื่น (other) โดยไม่มีการแบ่งแยกพวกเขาพวกเรานั้นเป็นการเคารพความเป็นสิ่งอื่นตามหลักการสังเกตของปรากฏการณ์วิทยานั้นเอง บูเบอร์ได้ชี้ว่าแนวทางปรากฏการณ์วิทยานั้นเป็นหลักการที่เน้นการให้ความสำคัญกับความเข้าใจที่วางอยู่บนพื้นฐานของประสบการณ์ที่มนุษย์ไม่เพียงแต่มองผ่านตัวเองไปยังโลกของวัตถุ แต่ยังเป็นมุมมองที่มนุษย์มองไปยังเอกภาพและความเป็นอิสระที่แต่ละปัจเจกจะมีได้ในโลกของเขา นั่นคือ แต่ละคนต่างเป็นมีตัวตนจริงในโลกที่เขาอาศัยอยู่ การฟังอย่างตั้งใจเป็นวิธีในการพัฒนาศักยภาพในการสนใจสิ่งต่างๆ อย่างรอบด้าน รวมไปถึงปฏิสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ด้วยความเข้าใจในบริบท ความหมายและสิ่งที่อยู่ระหว่างบรรทัด อันจะนำไปสู่ความเข้าใจที่ลึกซึ้งและไม่เกิดความขัดแย้งโดยไม่จำเป็นอีกด้วย

5. สุนทรียสนทนาเป็นเครื่องมือลดความขัดแย้ง เป็นเครื่องมือในการพูดคุยระหว่างกันเพราะจุดสำคัญคือการสร้างความเข้าใจระหว่างกันให้เพิ่มมากขึ้น (mutual understanding) ความขัดแย้งหลายเรื่องสืบทอดสาเหตุแห่งปัญหายาวนานและไม่อาจแก้ไขให้จบสิ้นลงไปในอย่างรวดเร็ว แต่การเข้าใจกันมากขึ้นจะทำให้ความรุนแรงของปัญหาลดลงและนำไปสู่การยอมรับความแตกต่างหลากหลายขององค์ประกอบทางสังคมและวัฒนธรรมที่เป็นรากของปัญหา สุนทรียสนทนาเป็นขั้นตอนสำคัญในการสร้างความสัมพันธ์เพื่อเพิ่มสันติภาพในกลุ่มคนและพื้นที่ต่างๆ รวมไปถึงการแสวงหาความร่วมมือในเชิงบวกระหว่างกันด้วย ในทางปฏิบัติมีการนำสุนทรียสนทนามาใช้ในการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งระหว่างประเทศ เชื้อชาติ ชนกลุ่มน้อย รวมไปถึงความขัดแย้งระหว่างศาสนาและลัทธิในศาสนาเดียวกันด้วย สันติภาพของโลกจะบรรลุได้เพราะอาศัยการสานเสวนาปรัชญาด้วยลีลาของการตีความ ในช่วงที่ทั่วโลกตกอยู่ในสถานการณ์การขัดแย้งทางการเมือง สุนทรียสนทนาเป็นเครื่องมือช่วยแก้หรือบรรเทาปัญหานี้ได้ หรืออย่างน้อยก็สามารถทำให้เกิดความเข้าใจที่ดีระหว่างคู่กรณีได้ไม่มากนัก

การเสวนานอกจากทำให้เกิดการเข้าใจระหว่างกันแล้วยังทำให้ความไม่เข้าใจกันลดลงจนถึงหมดไปและอาจกลับกลายเป็นการเข้าใจกันดีมากยิ่งขึ้นด้วย การเข้าใจที่แท้จริงนั้นต้องเป็นการเข้าใจตรงกันในประเด็นที่สนทนา

6. สนทริยสนทนาเป็นกระบวนการในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ หากแต่มนุษย์พบปัญหาของการเสียความเป็นส่วนตัว การเสียความรู้สึกที่ควรจะถ่ายทอดออกมาทางกริยา หรือคำพูดต่อคนอื่น หรือคนรอบข้าง เนื่องจากถูกแวดล้อมด้วยเทคโนโลยีสารสนเทศ เทคโนโลยีคอมพิวเตอร์และอินเทอร์เน็ตที่แวดล้อมรอบตัวจนละเลยคุณค่าต่างๆ ในสังคมไปอย่างสิ้นเชิง สังคมก็ยิ่งส่งเสริมกระบวนการสร้างความรู้และกระบวนการจัดเก็บความรู้ โดยมุ่งเน้นเทคโนโลยีสารสนเทศ ย่อมนำไปสู่ความก้าวหน้าที่ถูกสร้างเป็นภาพมายาที่เกินจริง สังคมที่แข่งขันกันได้สร้างภาพเกินจริงที่ว่ามีข้อมูลจำนวนมากได้ถูกสร้างและจัดเก็บไว้ในโลกอินเทอร์เน็ตตลอดเวลา คนรุ่นใหม่เพียงแต่เดินละเมอทางเทคโนโลยี (เอนก สุวรรณบัณฑิต และกิริติ บุญเจือ, 2558) การเล่นเกมถือตลอดเวลาเป็นเหมือนค่านิยมที่จะทำให้ตัวเองไม่แตกต่างเท่านั้น ปัญหาของมนุษย์ไม่ใช่ความโดดเดี่ยวของเขา แต่เพราะรูปแบบต่างๆ กันของการผูกมัดกันอย่างแนบแน่นซึ่งเขาได้สร้างไว้กับคนอื่นซึ่งเป็นรูปแบบที่ไม่ถูกต้องทำให้เขาไม่รู้จักความมีอยู่ (Existence) ของคนอื่น ๆ แต่ละคนจะต้องรู้จักตนเองด้วย ตัวตนในทุกๆ วัน คือตัวตนของเรา (das mann) ที่เราแยกจากตัวตนที่ถูกต้อง กระบวนทรรศน์หลังนวยุคสายกลางย่อมทำให้มนุษย์ลดความยึดมั่นถือมั่น และเข้าใจตัวตนได้ตามสัจชาตญาณของมนุษย์เพื่อความสุขแท้ อันได้แก่ สุขในการประเมินความรู้ภายนอกเป็นความเป็นจริง (reality) ได้สำเร็จ การประเมินเช่นนี้เป็นจุดเริ่มต้นของการมีปัญญา ประเมินการทำงานของตนเอง เป็นความสุขบริสุทธิ์ระดับโลกันตระชนิดความสุขแท้และเริ่มซาบซึ้ง (empathy) สุขในความแน่ใจ (conviction) ว่าตนรู้ความจริง (truth) ด้วยเกณฑ์ของตนเอง สุขซึ่งในการภูมิใจ (pride) ว่าได้มีโอกาสสร้างสรรค์ ปรับตัว ร่วมมือ เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต (มีคุณธรรมจริยธรรม) และสุขซึ่งในการมีโอกาสสละเวลาให้กับความซาบซึ้ง (empathy) กับสุนทริยธาตุ (ศิลปะ ดนตรี วรรณกรรม ธรรมชาติ) เช่นนั้น คุณภาพชีวิตของมนุษย์ก็จะก้าวหน้าต่อไปเรื่อยๆ อย่างไม่สิ้นสุด

วงสนทริยสนทนาของผู้ทรงคุณวุฒิได้ให้ข้อเสนอแนะที่สำคัญ ได้แก่

1) การเข้าใจสนทริยสนทนาในระดับปรัชญาย่อมจะทำให้สามารถนำหลักปรัชญาพุทธศาสนา วัฒนธรรมไทย เข้าไปพิจารณาความเข้ากันได้ของหลักอันตวิทยาและจะทำให้การประยุกต์ใช้ให้เกิดผลที่ดีกว่าเดิมได้อย่างแน่นอน

2) ผู้เข้าร่วมวงสนทริยสนทนาต้องใช้วิธีไส่วงเล็บของฮุสเซิร์ล (Edmund Husserl) และการถอดสัญลักษณ์ของลากอง (Jacques Lacan) เพื่อให้สามารถเข้าใจสรรพสิ่ง ได้ตามสภาพที่มันเป็นจริง โดยปราศจากอิทธิพลของอคติ 4 ตามแนวคิดของเบคอน (Francis Bacon) จึงจะได้ความคิดบริสุทธิ์ และบรรลุความเข้าใจที่ลึกซึ้งได้

3) สนทริยสนทนามีกระบวนการสำคัญคือ การฟังอันเป็นทักษะของนักปราชญ์ ฟังอะไร ฟังให้หมด ซึ่งจะเป็นประโยชน์กับสนทริยสนทนาที่เน้นการฟังอย่างลึกซึ้ง

4) การวางใจเป็นกลาง เน้นการเป็นผู้สังเกตการณ์ ไม่คิดตามเพื่อไม่ให้ความรู้สึกหรืออารมณ์ต่อเรื่องนั้น เน้นให้มองเป็นเหตุการณ์หนึ่งๆ ที่ปรากฏและทำความเข้าใจให้ถ่องแท้

5) ในการใช้สุนทรียสนทนาเป็นเครื่องมือ จะต้องวางพื้นฐานของการเคารพระหว่างกันและกัน ไม่เกิดการใช้อำนาจนำในการสนทนา และการดัดบท

6) การประยุกต์ใช้สุนทรียสนทนาในกิจกรรมต่างๆ สามารถพัฒนาขึ้นเป็นวัฒนธรรมได้ และไม่มีปัญหาในการที่จะขัดแย้งกับวัฒนธรรมไทย ความเคารพระหว่างกันจะดีขึ้นตามลำดับและเป็นกระแสประนีประนอมกับวัฒนธรรมไทยได้

7) สุนทรียสนทนาเป็นเครื่องมือของปรัชญาหลังนวยุคได้จริง เพราะจะทำให้เกิดการวิเคราะห์เนื้อหาแนวความคิดต่างๆ อย่างเปิดกว้างครอบคลุมความคิดของมนุษย์ทั้งโลก ทุกวัฒนธรรม ทุกวิถีความเชื่อถือ และทุกกระบวนการตรรกะ ในลักษณะสำรวจใหม่หมด ไม่มติดอะไรเลย แล้ววิจักษ์ประเมินค่า เลือกเอาส่วนที่เห็นว่าดีมีคุณค่ามาพัฒนาหาความเข้าใจใหม่ๆ โดยไม่โจมตีลบล้างสิ่งที่ตนเองยังไม่เลือกเอามาใช้ เพราะสิ่งเหล่านั้นยังอาจมีคุณค่าต่อผู้อื่นหรือแม้แต่ต่อตนเองก็ได้ในบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปในอนาคต เป็นการรื้อเพื่อสร้างใหม่ (Reconstruction) ทั้งนี้ ก็เพื่อมุ่งสู่เป้าหมายอันได้แก่ การพัฒนาคุณภาพชีวิต และการอยู่ร่วมกันอย่างเอื้ออาทรระหว่างมวลมนุษย์บนพื้นฐานแห่งการเคารพศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ของกันและกัน

8) การฝึกฝนสุนทรียสนทนาจะทำให้ผู้ฝึกฝนได้รู้จักตนเอง ระลึกถึงสภาวะจิตของตนที่เกิดขึ้นจริงในขณะ และจะทำให้เข้าใจแก่นแท้ของตัวมนุษย์อีกด้วย

5. อภิปรายผล

สุนทรียสนทนาเป็นปรัชญาตามแนวคิดของบูเบอร์เนื่องจากเป็นกรอบความคิดเชิงปรัชญาว่าสุนทรียสนทนาจะสร้างให้เกิดพื้นที่ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยความเคารพระหว่างกันเป็นพื้นฐานในระดับ (I-Thou relation) โดยผ่านการสื่อสารอย่างมีประสิทธิภาพที่เกิดอย่างต่อเนื่อง

เมื่อพิจารณาตามปรัชญากระบวนการตรรกะของกิริติ บุญเจือแล้ว สุนทรียสนทนาถูกใช้ในฐานะเป็นเครื่องมือตามความเชื่อของแต่ละกระบวนการตรรกะ จนเมื่อกระบวนการตรรกะหลังนวยุคสายกลาง (moderate postmodern) ได้เข้ามาปรับกระแสให้เห็นคุณค่าของสุนทรียสนทนาตามมุมมองกระบวนการตรรกะหลังนวยุคเปิดโอกาสให้สามารถพัฒนาเทคนิค ลูกเล่นต่างๆ เพิ่มขึ้นได้ โดยผสมผสาน บูรณาการกับวัฒนธรรมต่างๆ ของแต่ละท้องถิ่น และใช้เพื่อเพิ่มความเข้าใจระหว่างกันให้มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็เพื่อให้สุนทรียสนทนาดำเนินการไปเพื่อเป้าหมายสำคัญที่หลังนวยุคนิยมสายกลาง สุนทรียสนทนาจึงได้ดำเนินการไปเพื่อเป้าหมายสำคัญที่หลังนวยุคนิยมสายกลางส่งเสริม คือ

1) สร้างสรรค์ (creativity) การคิดหรือทำสิ่งใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อน เป็นการเพิ่มความก้าวหน้าแก่มนุษยชาติ เปิดโอกาสให้มีการประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์โดยทั่วไป

2) การปรับตัว (adaptivity) การดัดแปลงการประยุกต์ใช้ให้เป็นคุณ ปราศจากโทษ หรือดัดแปลงโทษให้เป็นคุณ

3) การร่วมมือ (collaborativity) การร่วมมือทำให้เกิดผลลัพธ์ที่เกินความคาดหมาย และเป็นความปรองดองสามัคคีกันของกลุ่มชนนั้น

4) การแสวงหา (requisititivy) ปัญญาของมนุษย์มีศักยภาพที่จะคิดเข้าใจถึงโลกจึงต้องการเพิ่มคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นไปเรื่อยๆ

สุนทรียสนทนาเป็นเครื่องมือสำหรับกิจกรรมต่างๆ เพื่อการแลกเปลี่ยนความเข้าใจ แต่เมื่อดำรงอยู่ในฐานะเครื่องมือก็พึงจะต้องพิจารณาถึงความสัมพันธ์บริสุทธระหว่างมนุษย์กับเครื่องมือ (Heidegger, 1976) นั่นคือเครื่องมือมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงรูปแบบวิถีชีวิตของมนุษย์ได้ หากมีการใช้สุนทรียสนทนาเป็นเครื่องมือจนกลายเป็นภาวะปิดล้อม (enframing) แล้ว ย่อมจะทำให้มนุษย์เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวคิดโดยมุ่งเน้นการค้นหาค้นหาตนเอง การลดการบิดเบือน ลดการตีตรา และอคติ ซึ่งเป็นฝ่ายดี แต่ก็อาจจะมากเกินไปจนนำไปสู่การไม่ตัดสินใจได้ เนื่องจากผลลัพธ์ของเครื่องมือไม่ได้นำไปสู่การหาข้อสรุปใดๆ

สุนทรียสนทนาเป็นวิธีปรากฏการณ์วิทยาที่เน้นการให้ความสำคัญกับสิ่งอื่นซึ่งสามารถนำหลักการมาใช้สำหรับการจัดการเรียนการสอนในชั้นเรียน โดยเหมาะสมกับกลุ่มผู้เรียนด้วยการสังเกตและเป็นความรู้สึกตามแนวทางของคอล์บ (David Kolb) ซึ่งเป็นคนที่ชอบการสังเกต และสนุกกับการได้เห็นสถานการณ์ต่างๆ หลากๆ ด้านเพื่อนำมารวบรวมเป็นข้อมูลที่ใช้ในการตัดสินใจ มีความคิดสร้างสรรค์และไวต่อความต้องการของผู้อื่น (เอนก สุวรรณบัณฑิต, 2560: 120)

สุนทรียสนทนาเป็นเครื่องมือสำหรับลดความขัดแย้งเนื่องจากเป็นกระบวนการพูดคุยเพื่อเพิ่มความเข้าใจ ทั้งนี้ จะต้องวางอยู่บนฐานของการยอมรับการมีอยู่ของความขัดแย้ง และต้องยอมรับว่า ผู้ที่อ้างตัวว่าเป็นนักสร้างสันติภาพเองก็ยังคงเหมือนจะไม่พร้อมที่จะนั่งโต๊ะกลมเพื่อเจรจากับฝ่ายอื่นในการแก้ไขความขัดแย้ง รวมไปถึงการแสวงหาความร่วมมือเพื่อสร้างสันติภาพ (เอนก สุวรรณบัณฑิต และกิริติ บุญเจือ, 2558: 155)

สุนทรียสนทนาเป็นกระบวนการเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต โดยแก้ปัญหาของการสูญเสียตัวตนจากการละเมอทางเทคโนโลยีด้วยการหันกลับมาเข้าใจตัวตนได้ตามสัญชาตญาณมนุษย์ นั่นคือสัญชาตญาณระดับปัญญาเพื่อความสุขแท้ในระดับมนุษย์ อันได้แก่ความสุขที่ได้จากความแน่ใจว่าตนรู้ความรู้ตามเกณฑ์ของตนเอง ภูมิใจว่าได้มีโอกาสสร้างสรรค์ ปรับตัว ร่วมมือและแสวงหาคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นสำหรับตน ขาบซึ่งในการมีโอกาสสละเวลากับการซาบซึ้งในสุนทรียธาตุ

แม้จะมองถึงความเป็นเครื่องมือเชิงกระบวนการของสุนทรียสนทนาและหลักการและระเบียบปฏิบัติตามที่โบห์มได้วางไว้อย่างวิทยาศาสตร์ แต่ต้องพึงระวังถึงความยึดมั่นถือมั่นในวิธีการของเครื่องมือตามวิสัยของการใช้เครื่องมือ ทำให้อาจละเลยที่จะคำนึงถึงผลของเครื่องมือ และความไม่ยืดหยุ่นในการประยุกต์ใช้จนอาจทำให้ขาดการพัฒนาให้เข้ากับบริบทและวัฒนธรรมปลายทางที่นำเครื่องมือไปใช้ แต่เมื่อวิเคราะห์เชิงปรัชญาแล้วจะเห็นได้ว่า สุนทรียสนทนาสะท้อนความเป็นปรัชญาทั้งในระดับอันตริทิวาว่าเป็นจุดศูนย์กลางของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับสิ่งอื่น แสดงอภิปรัชญาและญาณปรัชญาที่สามารถตีความได้ตามปรัชญากระบวนการที่มนุษย์ชาติต่างมีส่วนร่วมกัน ในขณะที่สุนทรียสนทนาเป็นวิธีปรากฏการณ์วิทยาที่เน้นการที่เราอยู่ร่วมกับผู้อื่น (being-with-the-other) และการใช้เพื่อลดความขัดแย้งต้องกระทำผ่านการตีความเพื่อให้เกิดความเข้าใจเพิ่มขึ้นในขณะเดียวกันก็เป็นการแบ่งปันความรู้ให้กับคู่สนทนาด้วย ทั้งนี้ สุนทรียสนทนาเป็นกระบวนการในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์เพื่อให้เข้าถึงระดับความสุขแท้ (authentic happiness) ในระดับความสุขซึ่งสุนทรียจากการบรรลุการรู้จักตนเอง กล่าวโดยสรุปได้ว่าการสนทนาเพื่อการคิดร่วมกัน

แบบสุนทรียตามแนวทางของบอห์มที่เผยแพร่ในบริบทของสังคมตะวันตก ทำให้สามารถมองได้ว่าสุนทรียสนทนาเป็นส่วนเกี่ยวข้องกับการใช้วิจารณ์ญาณ (critical mind) (Martin, 1987) และนำไปสู่การเอาใจเขามาใส่ใจเราและการมีส่วนร่วมอันจะทำให้คนในสังคมนั้นจะมีภูมิคุ้มกันต่อภาวะความแตกแยกจากความคิดต่าง การจ้องจับผิด การแบ่งพรรคแบ่งพวก ซึ่งปรัชญาหลังนวยุคสายกลางเสนอให้ใช้การแสวงจุดร่วม สงวนจุดต่าง เพื่อเน้นความเป็นเอกภาพในความแตกต่างหลากหลายซึ่งจะนำไปสู่การร่วมมือกัน เป็นการสร้างพื้นที่ทางสังคมใหม่ที่เอื้อต่อการคิดร่วมกันอย่างเสมอภาค ช่วยเหลือกันเพื่อสร้างสรรค์สิ่งดีแก่สังคม และเชื่อได้ว่าพลังของสุนทรียสนทนา คือ ความคิดสร้างสรรค์ ที่จะเกิดขึ้นภายหลังจากที่กระบวนการสุนทรียสนทนาจบสิ้นลงไปแล้ว ซึ่งพลังสร้างสรรค์นี้เป็นพลังสำคัญของกระแสปรัชญาหลังนวยุคสายกลางที่จะขยายต่อไปสู่พลังการปรับตัว พลังการร่วมมือและพลังการแสวงหา อันจะนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตเพื่อความสุข ดังนั้น การเรียนรู้สุนทรียสนทนาจะต้องเรียนรู้พื้นฐานปรัชญาเพื่อทำความเข้าใจแนวคิดที่ชัดเจน และจะนำไปสู่การมองเห็นคุณค่าของสุนทรียสนทนาที่แท้จริง ทำให้การนำไปปฏิบัติใช้นั้นเกิดการประยุกต์ได้อย่างหลากหลายต่อไป

6. ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากผลการวิจัยเพื่อการประยุกต์ใช้ ได้แก่

1) การประยุกต์ใช้การจัดการวงสุนทรียสนทนาที่ดี

การจัดสุนทรียสนทนาจะต้องวางอยู่บนพื้นฐานการเพิ่มพูนการมีโอกาสในการสังเกตผู้อื่นทุกคนในวงสนทนาเพื่อการมีประสบการณ์ร่วมกัน ซึ่งจะต้องจัดการใน 4 ด้าน ได้แก่

(1) สถานที่ควรจัดให้นั่งเป็นวงกลม ให้ทุกคนในวงสนทนาหันหน้าเข้าหากัน เพื่อให้สามารถมองเห็นหน้าซึ่งกันและกันได้หมดทุกคน และให้มีพื้นที่ว่างพอที่ให้ทุกคนจะสามารถเคลื่อนไหวไปมาได้สะดวก หากจัดในพื้นที่ๆ สบาย ไม่รู้สึกอึดอัดได้จะทำให้บรรยากาศเอื้ออำนวยการดำเนินการได้ดียิ่งขึ้น

(2) กระบวนการควรดำเนินการไม่เกิน 2 ชั่วโมง โดยกำหนดหัวข้อ 1 หัวข้อเท่านั้น เมื่อเสร็จคือจบ ไม่เอาเรื่องอื่นมาสนทนาต่อแม้จะเหลือเวลาก็ตาม

(3) ผู้บันทึก มีหน้าที่บันทึก อ่านทวน ไม่ได้แย้งใดๆ ร่วมไปในวงสนทนา

(4) ผู้เข้าร่วมวงสนทนา วางตัวเป็นกลาง และให้เวลาตนเองในการวิเคราะห์ วิจัยและวิจิตตามกระบวนการของตนได้ผ่านการตีความไม่มีผู้นำ แต่มีผู้อำนวยความสะดวก เช่น เป็นเสมือนพิธีกร ทั้งนี้ต้องไม่ใช่ตำแหน่งมากำหนดลำดับการสนทนาและไม่ให้นำเป้าหมายของแต่ละคนมานำเสนอ แต่ให้ทุกคนแลกเปลี่ยนประสบการณ์ต่อเนื่องร่วมกัน ไม่โอ้อวด อวดรู้ แต่ให้ถามไถ่ความคิดเห็นระหว่างกันได้

2) การประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอน

ในการเรียนการสอนสำหรับชั้นเรียนที่มีคนน้อย การทำสุนทรียสนทนาจะทำให้ได้รับความรู้และความคิดเห็นจากทั้งชั้นได้ง่าย และมีการแผ่ขยายความคิดในระดับต่างๆ แต่อาจารย์ผู้สอนต้องทำหน้าที่เป็นเพียงผู้อำนวยความสะดวก ไม่ชี้นำความรู้ อยากรักก็ตาม ต้องคุมเนื้อหาจำเป็นให้ครบถ้วน ไม่ขาด และสนับสนุนการแสดงความคิดเห็นของทุกๆ คน ไม่ให้มีคนที่แอบแฝงด้วยการคิดเห็นเหมือนคนอื่น เพราะแต่ละคนมีความแตกต่างในรายละเอียดอย่างแน่นอน

สำหรับชั้นเรียนที่มีคนมากกว่า 10 คน การใช้สุนทรียสนทนา หากจัดวงสุนทรียสนทนาวงเดียวจะทำให้คนส่วนหนึ่งกลายเป็นผู้ฟัง ไม่ควรให้วงใหญ่เกินไปราว 8-12 คนต่อวงจะดีที่สุด และให้แต่ละวงมีหัวข้อที่แตกต่างกัน แล้วให้เวลานำเนื้อหาที่ได้จากแต่ละวงมานำเสนอให้เพื่อนในชั้นเรียนได้ฟัง ในการนี้ต้องระวังการปรับวงสุนทรียสนทนาไปสู่วงรายงาน เพราะจะไม่มีประโยชน์ใดๆ กับชั้นเรียนเลย

3) การประยุกต์ใช้ในการเรียนรู้ตลอดชีวิต

การพัฒนาคุณภาพของสังคมด้วยปรัชญากระบวนการทรรศน์หลังนวยุคจะต้องส่งเสริมการจัดการเรียนรู้ตลอดชีวิต แต่การเรียนรู้ในระบบการศึกษามีความไม่เท่าเทียมกัน ดังนั้น การเรียนรู้ตลอดชีวิตจึงควรเป็นการศึกษาทางเลือกที่ประชาชนสามารถศึกษาหาความรู้จากแหล่งต่างๆ หรือจากกระบวนการทำงานประจำของเขาเอง ทั้งนี้ มีการอบรม สัมมนา หรือการบรรยาย จำนวนมากที่จัดโดยภาครัฐ หรือจัดขึ้นภายในบริษัทเอกชนเพื่อพนักงานของตนเองก็ตาม ย่อมสมารถที่จะใช้กระบวนการสุนทรียสนทนามาร่วมด้วยได้ตามความเหมาะสมของแต่ละวัฒนธรรม และคนแต่ละคนก็สามารถที่จะใช้เทคนิคในสุนทรียสนทนามาใช้เพื่อเสริมการเรียนรู้ได้ โดยยึดหลักว่าถ้ามนุษย์ไม่ร่วมมือกันที่จะเรียนรู้ก็จะเกิดการแข่งขันกัน ชัดแย้งกัน ดังนั้น ผู้จัดการสมควรพิจารณาตนเองในฐานะผู้สนับสนุนการเรียนรู้ตลอดชีวิตของประชาชน

บรรณานุกรม

- กิริติ บุญเจือ. (2546). **ปรัชญาภาษาชาวบ้าน**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเซนต์จอห์น.
- วรภัทร์ ภูเจริญ. (2552). **Dialogue คิดลงสู่ในไหลลงสู่ปัญญา**. กรุงเทพฯ: อริยชน.
- เอนก สุวรรณบัณฑิต และกิริติ บุญเจือ. (2558). **สังคมบนฐานความรู้และสันติภาพ**. รมยสาร. 13(2): 149-59.
- _____. (2560). **ปรัชญาจิตวิทยา**. กรุงเทพฯ: สุนทรฟิล์ม
- Buber, M. (2000). **I and You**. Trans by Smith, RG. London, Scribner classics.
- David Bohm. (2004). **On dialogue**. New York, Routledge.
- Gordon, M. (2011). **Listening as embracing the other: Martin Buber's philosophy of dialogue**. Educational theory. 61(2): 207-19.
- Heidegger M. (1976). **The question concerning technology and other essays**. Lovitt, W., Trans. New York: Harper & Row.
- Martin, JP. (1987). **Toward a post-critical paradigm**. New Testament Studies, 33(03), 370-385.
- Rosen, S. M. (2003). **Phenomenology, self-reference, and Bohmian dialogue**. meeting of Society for Phenomenology and the Human Sciences, Boston, MA.